

Om kilderne til udbredelse af landalmuens læsefærdighed i 1600-tallet

af Troels Dahlerup

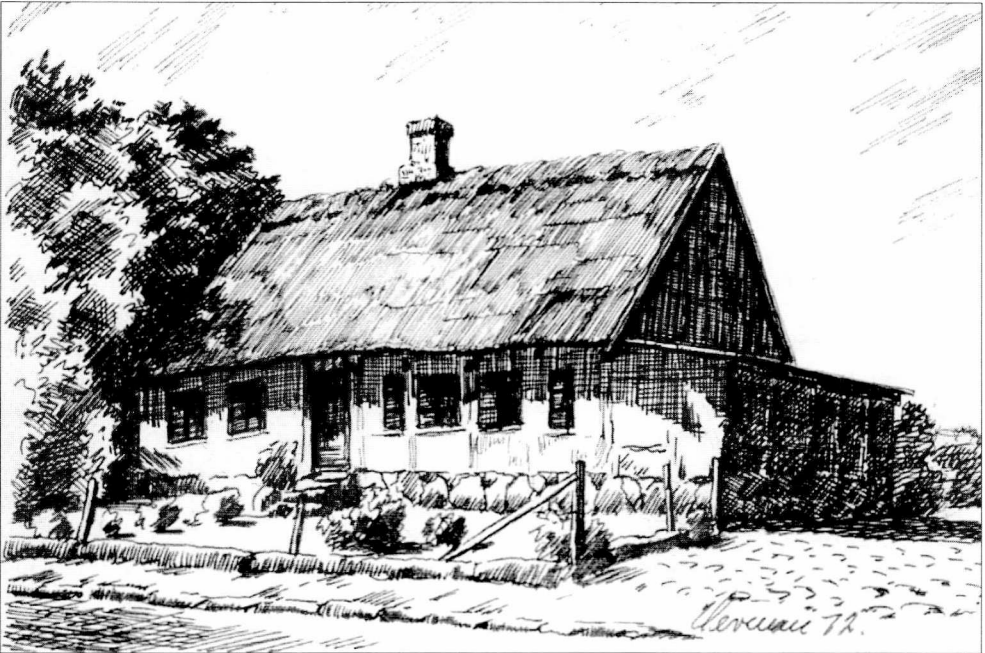
Det har for mig længe været et paradoks, at dansk forskning (eller mangel på samme) så utroligt sejglivet har fastholdt traditionen om den danske landalmues boglige uformåen-¹ Ganske vist tvang samarbejdet mellem nordiske forskere i Finland 1981 de danske forskere til at tage spørgsmålet alvorligt, men derefter synes den danske skolehistoriske tradition med hovedvægt på 1700-tallet atter at have taget over.²

Det er for mig indlysende, at den Resen-Brockmannske orthodoxi med sin enorme vægt på Skriftens autoritet og på nødvendigheden af en effektiv kathekisering har spillet en væsentlig rolle i den tidlige udvikling af undervisningen af landalmuen. I denne sammenhæng må jeg i korthed forudsætte, at vi allerede før 1600 har fået et ikke helt ineffektivt købstadsskole-

væsen op at stå, således at der her var ganske betydelige muligheder for at skaffe sig de elementære kundskaber. Når således Helsingør magistrat 1562f. kan kræve, at børn (in casu drenge) skal sættes til et håndværk eller holdes i skole, lå der måske i nok så høj grad et ønske om det mere "kriminalpræventive", dvs. at de i hvert fald skulle holdes fra gaden.³

Men spredte kilder og diverse købstadshistorier giver alt i alt et ganske godt billede af et velfungerende købstadsundervisningsvæsen, således at vi f.eks. kan konstatere, at der i Helsingør i 1620'erne foruden den betydelige latinskole og den danske skole ydermere fandtes en halv snes personer, der som skoleholdere (desuden lejlighedsvis lærermødre) overvejende har levet af at meddele undervisning, hvorfor de modtog et gratiale fra sta-

Troels Dahlerup, født 1925, cand. mag. i historie og kristendomskundskab, dr. theol, professor ved Historisk Institut, Aarhus Universitet (emeritus). Har især beskæftiget sig med dansk historie i senmiddelalderen samt 1500- og 1600-tallet, med hovedvægt på kirke-, adels-, social- og kulturhistorie. Har ud over talrige artikler om disse emner bl.a. skrevet *Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation* (1963), *Det danske Sysselprovsti i Middelalderen* (disputats, 1968) og *Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie* 6: "De fire stænder 1400-1500" (1989). Har desuden forestået flere kildeudgivelser, heriblandt *Det Kgl. Rettertings Domme og Rigens Forfølgninger fra Christian III's Tid I-II* (1959-69) og for Landbohistorisk Selskab bl.a. *Aasum Herreds Tingbog 1640-1643, 1643-45, 1645-48* (1956-62).



Skolen i Fakse, som stadig findes, synes at gå tilbage til 1620'erne. (Tegning: Herman Henriksen).

den, for at også ubemidlede børn kunne følge undervisningen.⁴

Med orthodoxyens sejrsgang i 1600-tallets Danmark kommer såvel Skriftens autoritet som nødvendigheden af undervisning om den rette Lære til at spille en voksende rolle, hvorfor det på ingen måde er mærkeligt, at der især fra 1631 og følgende år kommer talrige påbud om især kathekisering, men også lejlighedsvis omtale af "skole" (et ord, der endnu ikke har fået sin senere betydning af institution, men strengt taget alene betyder undervisning). I 1631 kræves det, at su-

perintendenten på Gotland skal føre tilsyn med skolerne der på landet, hvorefter senere privilegier skal afgøre, i hvor høj grad de landlige undervisere kan fritages for ægt og arbejde;⁵ 1633 kommer et privilegium til den person, der underviser børnene i Fakse,⁶ en undtagelsesvis vel belyst skoleinstitution; 1636 får sognepræsten i det fynske Lumby lov til at holde kapellan under ansøgerens henvisning til, at pågældende da ville kunne tage sig af børnenes undervisning,⁷ og samme år søger Ribebispen at finde en ordning på de problemer, der nødvendigvis opstod, når talrige deg-

nekald lagdes til Latinskolen (hvis elever næppe kunne påtage sig dette ellers udbredte "weekendarbejde" i det så udstrakte stift), hvorfor bispens ønskede substitutter, dvs. de siden så velkendte "erstatningsdegne",⁸ hvis nedsatte lønning givet må have fået dem til med lys og lygte at oplede muligheder for ekstraindtægter.

En særlig interesse påkalder sig bispernes besvarelse af det kongelige ønske af 1631 om eventuelle ændringer (nyredaktion) i den kirkelige lovgivning, hvor der ud over den betydelige interesse for skolegang og især kathe-kisering direkte stilles et forslag "om det ikke (som sommesteds sker) måtte bønderne påbydes i de store landsbyer at holde en skolemester og et lidet skolehus, hvor ungdommen kunne undervises og de mest formuende give noget dertil, efterdi det er deres børns saligheds forfremmelse anliggende".⁹

At denne vigtige bemærkning til nu ikke er blevet tilstrækkeligt påagtet (skønt den explicit viser, hvorledes skolegang med i hvert fald elementær læsefærdighed anses for nært knyttet til kathe-kisering), skyldes formentlig den herskende vrangforestilling, at når bispernes interesse ikke gav sig udslag i en kongelig forordning med dertil hørende statslig organisation, skete der næppe noget på området.

Faktisk er vi i stand til at konstatere, at der i og omkring 1631 flere steder fandtes "bondeskoler". Velkendt, men

fortsat bemærkelsesværdig er Lunde-bispens visitatsprotokol, da han under en rejse i Halland 1624 finder et så veloplært sogn, at han nærmest glemmer at redegøre for den reelle tilstand, idet han i stedet begejstret ud-bryder "ikke få kunne læse i bøger".¹⁰

Den gennem et undtagelsesvis stort antal kilder velkendte skole i Fakse synes at stamme fra 1620'erne, selvom den først optræder i 1633 som en da veletableret institution.¹¹ I 1635 omtales skolen i Jelling, 1640 i Skærbæk (ved Fredericia) – samme år, hvor der klages over manglen på skoler på Læsø – og 1641 i Vamdrup.¹² Med hensyn til sidstnævnte skole (i Anst herred) gives ydermere den begrundelse, at man med denne lokale mulighed for at lade børnene lære at læse og skrive slap for som tidligere at måtte sende dem til Kolding.

I betragtning af hvor ganske tilfældigt ældre kildemateriale er overlevet, er det interessant, at en retssag fra netop Anst herred i 1589 fortæller, at et barn fra egnen i et års tid havde været i skole i Kolding (da pågældende lærer ikke omtales ved nogen akademisk grad eller betegnelse, var der formentlig tale om dansk skole, eventuelt skrive- og regneskole), en detalje, der alene har været værd at notere, fordi der var tale om værgemål, og helt unikt har dette næppe været, da vi kort efter (1591) hører om en bondesøn fra Rougsø herred, der en tid havde gået i skole i Randers.¹³

Ikke mindst tingbøgerne fra Skast herred 1636-40 giver adskillige vidnesbyrd om en betydelig interesse for børnelæsning, fortrinsvis dog i at læse dansk prent, selvom et par rige selvejerskifter viser dels drenge, der har været sendt til Hamburg, dels en ung mand, der bør holdes til skole, indtil han "kan forestå en god mands regnskab",¹⁴ dvs. at man her har forventet en art "højere handelseksamen", som de i skolehistorien alt for oversete "skrive- og regneskoler" netop har kunnet give. I nærværende forbindelse vil jeg alene fremhæve de nemt fejltolkede retssager fra 1630'erne, hvor foged, skriver og nogle af de otte mænd (respektive to og fire), der sad på tinge (utvivlsomt efter en traditionel rotation blandt herredets bønder, altså en ret tilfældig "sampling"), ufortrødent giver sig i kast med den problematiske opgave at afgøre, hvorvidt der var foretaget rettelser i et irettelagt dokument.¹⁵ Uanset man kan have sine tvivl om, hvor langt disse bønders palæografisk-kriminaltekniske formåen rakte, har de altså selv ikke følt sig inkompetente, og det er ej heller givet, at de resterende har været analfabeter, da de tænkeligt har erkendt, at deres evner ikke strakte videre end til at læse dansk prent.

Også fra Sokkelund herreds tingbog findes adskillige eksempler på skoler og skolemestre, hvorfor jeg fra udgaven med dens omhyggelige registre blot vil erindre om et par særdeles in-

struktive eksempler på kildematerialets endnu yderst tilfældige karakter: under en drabssag 1634 hører vi, at liget blev fundet bag skolen (Brønshøj), og i et to år senere tilfælde sagdes drabsmanden at være søn af en skoleholder fra Vester Hassing (Kær herred).¹⁶

Det er i det hele taget karakteristisk, at de klassiske kildetyper endnu ikke har noget som helst "skolehistorisk" sigte, men alene kan give en passant-indtryk, især i sager om værgemåls påtagelse, respektive aflæggelse af regnskab desangående. Dertil optræder skoleholdere (såfremt de ikke samtidig var degne eller substitutter og følgelig benævnes som sådan) sporadisk i skifter og gældssager, således også i udgaven af Køgeskifterne, hvor vi i 1649 møder såvel en skolemester i Herfølge som enken efter skoleholderen i Terslev.¹⁷



Tavle indsat i skolen i Fakse, der markerer skolens officielle foundation i 1633. (Foto: Stevns Museum).

Mere givende er det at gå til en landjurisdiktions skifteprotokol (om end det er karakteristisk, at det formentlig er landets ældste – bevarede – af slagsen), nemlig de udgivne dele af Smørum-Lille 1644-48. Dels kan der her være tale om klassiske restancer (idet folk sjældent dør på skæringsdagen), dels traditionel gavmildhed i forbindelse med begravelsesomkostninger. Medens omtalen af egentlige degne er sjælden (formentlig fordi mange degnekald har været lagt til skolerne i København og Roskilde), virker det, som der her traditionelt ydes afgifter/gebyrer til kirke, præst og “skoleholder” (skolemester), der øjensynligt er den dagligdags betegnelse for egnens substitutter, og kun enkelte gældsposter siges direkte at være for en drengs skolegang (formentlig i Herstedøster).¹⁸

Hvor tænkeligt det end kan være, at den påfølgende tids stedse hyppigere omtale af skole, skolehus og skoleholder (skolemester) skyldes en reel vækst i interessen for at skaffe opvoksende generationer en mere boglig elementæruddannelse, skal det dog understreges, at det lige så godt kan skyldes den kolossale vækst i det relevante kildemateriale. Fra netop denne tid optræder et voksende antal skolefundatser, fortrinsvis fra gavmilde godsejere (og ikke mindst godsejerenker), der opretter en fundats.¹⁹

Nok er de fleste af disse fundatser ifølge sagens natur daterede (med en

interessant koncentration om 1640'erne), men ofte fastslås – som tilfældet er for Ålum-Bjerregravs vedkommende –, at det ikke så meget drejer sig om at oprette en skole som om at forbedre et – gerne ikke specificeret – undervisningsarbejde på stedet.²⁰ Ikke uinteressant er legatet fra 1641 til Avlum (nær Holstebro), hvorved der henlægges et årligt beløb til degnen, såfremt han vil holde skole,²¹ en understregning af, at degnene endnu betragtedes som kirkelige funktionærer, der ud over kirketjenesten var ansvarlige for børnenes undervisning i kristendom (kathekismus), men ikke videre. I betragtning af, at talrige af Ribe stifts degnekald var lagt til latinskolerne, pålagde bispem 1636, at degnene derfor skulle holde substitutter,²² en disposition, der tænkeligt har gjort de lokale kirketjenere interesserede i at skaffe sig ekstraindtægter.

I sin grundige katalogisering (på grundlag af trykt materiale) af de tidlige skoleefterretninger har Niels B. Kristiansen²³ bemærket, at Ålborg stift tilsyneladende er tidligt og langt fremme i denne udvikling, hvilket fornuftigvis forklares ved, at alene her findes en ret grundig degne- og skoleholderhistorie ved P.M. Rørsig, der ikke som sine mange forgængere specielt har koncentreret sig om degnene alene.²⁴ I alle tilfælde vil det give ganske misvisende billeder at koncentrere sig om enkelte, ofte ret specielle kilder som de ovennævnte godsejerskoler, af hvilke der ca. 1610-1669 ken-

des et par og tyve. Når således omkring halvdelen er placeret i Østjylland,²⁵ afspejler dette formentlig især adelsgodsets koncentration efter de store mageskifter, og idet de her stiftede legater antagelig lagde større vægt på afkastet af legatformuen (der formentlig fortsat lå som en ikke særskilt "prioritet" på herregården), må tabsprocenten i takt med guds-ejerforarmelsen under den tidlige Enevælde have været betydelig. I flere tilfælde kendes således den oprindelige fundats alene fra traditioner eller fra en senere "genoprettelse".²⁶

Til slut skal kort omtales en stort set ubenyttet kilde til dette problems historie, nemlig de omfattende mandtal for hovedskatten 1645 på Sjælland.²⁷ Uanset at det rummer mange faldgruber, idet formålet primært er fiskalt, og at delingen i såvel en verdslig som en gejstlig liste utvivlsomt har givet flere ludfattige skoleholdere et smuthul til helt at undgå registrering, giver listerne dog et bredere billede af undervisningsmulighederne, end vi ellers gerne får. Et enkelt herred har jeg tidligere behandlet, nemlig Sokkelund,²⁸ der dog muligvis takket være sin karakter af københavnsk opland kan være atypisk. Ikke blot havde talrige præster en studiosus boende, utvivlsomt gerne som huslærer,²⁹ men også borgmestre, herredsfogeder, ja sågar degne kunne holde huslærer³⁰

Det gejstlige mandtal anfører over 30 studenter, hyppigst hos præsterne,

men lejlighedsvis også hos degne eller diverse standspersoner, og om end det er sjældent, at det direkte anføres, at de informerer (formentlig fordi det oftest var en selvfølge), skal hertil lægges en halv snes "pædagoger" eller præceptorer (de provstivis affattede mandtal viser tydeligt, hvor afhængige vi er af den måde, hvorpå provsten har ment bedst at imødekomme myndighedernes krav). Men alligevel finder vi (uden for købstæderne, der gerne havde såvel latinskole som dansk skole og mange andre) henvend 20 direkte anført som skolemestre (hvortil kommer de uspecificerede personer, "der informerer børn"), og det vel at mærke ofte i sogne, hvor vi ikke fra andre kilder kender en undervisningssituation. Det er således tankevækkende, at der optræder en skolemester i Reerslev, men ikke i det Ruds Vedby, hvor der 1640 skulle være funderet et skolelegat. Og i det Smørum herred, hvor vi gennem skifteprotokollen uafbrudt hører om skolemestre, møder vi her alene disse i Ballerup og Herstedøster. Men takket være det verdslige skattemandtal skal hertil lægges Ishøj og Sengeløse.

Her løber vi så ind i det klassiske problem, hvorvidt de med tiden stedse hyppigere nævnte skoleholdere m.fl. repræsenterer en vækst i antal af undervisningsmuligheder eller primært et stedse rigeligere kildemateriale. Det sidste er i hvert fald umiddelbart indlysende tilfældet; men såfremt man vil antage, at Danmark så no-

genlunde har fulgt samme udviklingsmønster som sine nabolande (herunder især Sverrig og Nordslesvig³¹), burde der være tale om en udvikling i løbet af 1600-tallet.

Det forekommer mig en rimelig arbejdshypothese, at vi med orthodoxiens sejrsgang (og hermed dens kraftige betoning af den rette lære, hvilket igen kræver en grundig kathekisering) fra 1630'erne møder en stor iver efter at få også bønderbørn vel undervist, principielt i den kristelige lære. Men hvor ofte har en løbedegn under sit lørdagsbesøg fundet det simplest at lære børnene bogstaverne og derpå ladet dem læse på lektien til næste lørdag? Hurtigt søges disse lidet populære løbedegne erstattet af substitutter, der ifølge systemets natur fra først af må have haft økonomiske problemer og følgelig været på jagt efter indtægtskilder, hvor den pligtige kathekisering nemt kunne friste til de ekstraintægter, som indlæring af elementær læsefærdighed kunne kaste af sig? De undtagelsesvis rigelige kilder til skolen i Fakse fastslår således, at en udvidelse af kathekiseringen til almindelig skolegang fandtes naturlig af alle, fra sognefolk og standspersoner til præst og biskop.³²

At Molesworth efter sit ulyksalige besøg i Danmark i 1680'erne fandt, at almuen stort set kunne læse og skrive, skal givet tages med et gran salt, specielt med hensyn til skrivefærdigheden. Men antager vi ikke, at en bety-

delig del af almuen havde en rimelig læsefærdighed (i hvert fald i "at læse dansk prent"), vil vi stå med et langt større problem, såfremt vi ønsker at forklare århundredets næsten eksplosive vækst i "folkelige bogtryk". Men det er en anden historie.

Til slut skal det understreges, at thesen om den danske landalmues analfabetisme i 1600-tallet (ja hos nogle endog ind i 1700-tallet) ofte er søgt underbygget ved (vist en lidt hastig) brug af Joakim Larsens banebrydende skolehistorie. Herved er man kommet til at gøre den fortjenstfulde mand stor uret. Som det klart og tydeligt fremgår af hans værks anlæg, er hans hovedsigte alene at skildre "folkeskolens" tidlige udvikling, hvorved han klart og entydigt definerer denne som en statslig opgave, og en sådan skoleorganisation (med reglementer for undervisningen, normerede lønninger og rejste bygninger) kan han naturligvis først finde efter 1700 (strengt taget først fra 1739/40, om end med en vigtig forudsætning i "ryttergodsskolerne" m.v.).

Som et hovedargument for denne these anfører Joakim Larsen selv redegjort samtlige de (da trykte) kildetyper, som jeg ovenfor har anført, især Hofmans Foundationer og mange andre, hvilket derpå netop bruges som bevis på, at selvom der således var mulighed for til en vis grad at opnå læsefærdighed (et skoleinstitutionshistorisk uinteressant problem), var der netop

ikke tale om en statslig (samfundsdirigeret) organisation. Dette har han jo evigt ret i. Men er man mindre interesseret i institutionshistorie og mere i læsefærdighedens eventuelle udbredelse, vil kilderne pludseligt få en anden karakter. Således kender Joakim Larsen naturligvis det næppe uvigtige bispeforslag af 1631 (se oven-

for) om oprettelsen af skolehuse på landet, "men Regeringen udstedte ikke noget Lovbud i denne Retning før 1708",³³ hvorefter han redeligt gennemgår det private initiativ og dets formentlig gavnlige virkninger for undervisningen (der naturligvis dengang som nu burde kunne give bedre resultater).

NOTER

1. Således endnu i Ole Feldbæk: "Tiden 1730-1814", (Gyldendals) *Danmarks historie*, red. Aksel E. Christensen m.fl., bd. 4, København 1982, med henvisning til Joakim Larsen: *Bidrag til den danske Folkeundervisnings og Folkeskoles Historie 1536-1784*, København 1916, samt til G. Japsens nordslesvigske undersøgelser (se herom nedenfor note 24).
2. *Ur nordisk kulturhistoria. Läskunnighet och folkbildning före folkskoleväsendet. XVIII nordiska historikermötet, Jyväskylä* 1981, det danske bidrag ved Ingrid Markussen og Vagn Skovgaard-Petersen: "Læseindlæring og læsebehov i Danmark ca. 1550 - ca. 1850", s. 13-71; jfr. at Ingrid Markussen: *Visdommens lænker. Studier i enevældens skolereformer fra Reventlov til skolelov*, Odense 1988, i traditionens spor koncentrerer sig om landboreformtiden.
3. *Helsingør Stadsbog 1554-65*, udg. Karen Hjorth og Erik Kroman, København 1981, s. 187 og 302. Det lidt formelagtige i formuleringen understreges af, at den i næsten enslydende form gentages i bispernes reformforslag 1631, *Kirkehistoriske Samlinger* 3. rk. II, 1877-80, s. 119.
4. Laurits Pedersen: *Helsingør i Sundtoldstiden 1426-1857*, bd. II, København 1929, s. 268ff. Om provstevisitatsbogen se samme: *Almueundervisningen i en dansk Købstad*, København 1909; jfr. de talrige (private) skoleholdere, der nævnes i det nedenfor omtalte skattemandtale af 1645 (note 27).
5. *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold i Uddrag 1551ff.*, udg. C.F. Bricka m.fl., København 1885ff. (herefter KB), 1631 28/7 (s. 544f.); jfr. 1633 15/7 (s. 204) og 1637 17/5 (s. 121f.).
6. KB 1633 14/4 (s. 115); jfr. 1642 5/5 (s. 112) samt *Kirkehistoriske Samlinger* 4. rk. I, 1889-91, s. 700f.
7. KB 1636 30/6 (s. 599); jfr. Troels Dahlerup: "Provsten i Lumby Hr. Oluf Andersen og hans Bibliotek", *Kirkehistoriske Samlinger* 7. rk. IV, 1960-62, s. 348-58, se s. 354.
8. KB 1636 30/12 (s. 788f.).
9. *Kirkehistoriske Samlinger* 3. rk. II, 1877-80, s. 118f.
10. G. Carlquist: *Lunds Stifts Herdaminne*. I bd. I,1 (1942) har B. Kornerup udgivet visitatsbogen 1611-37, se s. 151 og 230.
11. Se ovenfor note 6.
12. KB 1635 27/3 (s. 96), 1640 28/12 (s. 334), 1640 18/1 (s. 29) og 1641 2/3 (s. 401).
13. *Danske Domme 1375-1662. De private domssamlinger*, udg. Erik Reitzel-Nielsen under medvirken af Ole Fenger, bd. IV: 1582-1589, København 1980, nr. 602 (s. 351) og bd. V: 1590-1596, København 1982, nr. 661 (s. 153).
14. Se herom bl.a. Troels Dahlerup: "Den folkelige Danmarkshistories fødsel", *Skalk* 1986 nr. 6, s. 18-26.
15. *Skast Herreds Tingbog 1637*, udg. Poul Rasmussen, København 1956, nr. 253 (hfv. 2); *Skast Herreds Tingbog 1638*, udg. Poul Rasmussen, København 1957, nr. 519 (4).
16. *Sokkelund Herreds Tingbøger 1634-36*, udg. Karen Marie Olsen, København 1974, 1634 nr. 513; *Sokkelund Herreds Tingbøger 1636-37*, udg. Karen Marie Olsen, København 1976, 1636 nr. 293.
17. *Skifter fra Køge 1579-1655*, udg. Gerd

- Neubert, København 1992, s. 227.
18. *Bondeskifter fra Smørum og Lille herred 1644-48*, udg. Jørgen H. Andersen, København 1984, se nr. 1, 10, 11, 13, 16 og 20; om skolegang jfr. nr. 5 og 38.
 19. Hofman: *Fundationer*, København 1755-80, en omhyggelig registrant herover i Niels B. Kristiansen 1991 (se note 23); jfr. også Joakim Larsen 1916 (se note 1), s. 382 ad note 128.
 20. Hofman: *Fundationer*, bd. III, København 1758, s. 362; jfr. Amtsavisen (Randers) 6/1 1990.
 21. Hofman: *Fundationer*, bd. IV, København 1759, s. 608.
 22. KB 1636 30/12 (s. 788f.); se note 8 ovenfor.
 23. Niels B. Kristiansen: *En undersøgelse af almuens læsefærdighed og af skolevæsenets udvikling i Danmark indtil ca. 1740*, utrykt specialeafhandling Aarhus Universitet 1991, rummer bl.a. en særdeles grundig registrering af alt til nu trykt kilde materiale, jfr. hans bilag bagest.
 24. Sst. s. 67f. med tabel s. 68. Jfr. tilsvarende, at når G. Japsen: *Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814*, Tønder 1968, s. 199f., finder en tydelig forskel imellem Nordslesvig og Kongeriget, kan dette i og for sig bl.a. skyldes, at der til nu savnes en "kongerigsk Japsen". Se også P.M. Rørsig: *Skoler, Degne og Skoleholdere i Vendsyssel I-II*, 1933-53.
 25. Niels B. Kristiansen 1991 (se note 23), s. 44.
 26. Sst. s. 47f.
 27. De verdslige mandtal ligger som bilag til de enkelte lens ekstraskatteregnskaber (og er gerne ført med højst varierende grad af detaljerthed); det nu tabte gejstlige mandtal er i kopi sendt til kancelliet, nu i RA, Danske Kancelli, B 111.
 28. Troels Dahlerup: "Sokkelund herreds gejstlighed. En kilde til Københavns undervisningsvæsens historie", *Historiske Meddelelser om København 1961*, s. 36-47.
 29. Jfr. således, at i Sørbymagle kunne også et bondebarn følge den undervisning, som præstens huslærer gav, se *Levnedsløb i Sørbymagle og Kirkerup Kirkebøger 1646-1731*, I. *Biografierne*, udg. Ole Højrup, København 1963/1982, nr. 631. De kildekritiske problemer angående anvendelsen af denne i og for sig meget givende kilde – især vedrørende læsefærdighedsidealet – har jeg ganske kortfattet berørt i min artikel i *Skalk* 1986 (se note 14).
 30. Ifølge 1645-mandtallet havde Øster Flakkebjerg herredsfoged (i Krummerup) en student boende; jfr. også, at der 1660 – i de tilsvarende mandtal – på gårde i Nellerup og i Ramløse (hvor i øvrigt herredsfogden til da boede) fandtes skolemestre, formentlig til en større kreds end de få børn (hhv. 2 og 5), der da boede på de pågældende gårde, se Gunnar Olsen: *Kronborg Vestre Birk. Holbo herred fra oldtiden til vore dage*, København 1961, s. 144.
 31. Om Norden se den i note 2 anførte rapport; vedr. Nordslesvig se note 24.
 32. *Kirkehistoriske Samlinger* 4. rk. I, 1889-91, s. 713ff. Myndighedernes gode samarbejde med lokalbefolkningen om skolegangen m.v. giver i øvrigt anledning til at stille et spørgsmål ved den hos mange fremhævede forskel mellem sogne(kirke)skoler og bondeskoler. Forholdet er nu engang det enkle, at der i Danmark var betydeligt færre sogne, end der var landsbyer med undervisningsbehov.
 33. Joakim Larsen 1916 (se note 1), s. 128ff.